

Η Ευρώπη σε επικίνδυνο σταυροδρόμι

Λουκάς Τσούκαλης

Άλλαξε ριζικά το ευρωπαϊκό σκηνικό τα τελευταία δέκα χρόνια. Από την εποχή της μεγάλης ευρω-ευφορίας που χαρακτήριζε τις αρχές του νέου αιώνα, τότε που οι περισσότεροι είχαν πιστέψει ότι η Ευρώπη έμπαινε σε μια νέα φάση ταχύτερης ενοποίησης και τίποτε δεν φαινόταν ικανό να την σταματήσει, φτάσαμε τα δύο τελευταία χρόνια να μιλάμε για πιθανή κατάρρευση του ευρώ ή ακόμη και διάλυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σίγουρα, η κρίση είναι πολύ μεγάλη, ίσως η πιο επικίνδυνη μέχρι τώρα στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Και οι αντιδραστικοί κάθε λογής, δεξιοί και αριστεροί, προσκολλημένοι στο δόγμα μιας στενά οριζόμενης και ιστορικά ξεπερασμένης εθνικής κυριαρχίας, επιχαίρουν. Δεν τα λέγαμε εμείς; Και κλείνουν το μάτι πονηρά, όσοι ονειρεύονται να πάνε την Ευρώπη εξήντα χρόνια πίσω, από βλακεία μερικοί, μισαλλοδοξία ή στείρο εθνικισμό οι άλλοι.

Τα πολιτικά μαθήματα κοστίζουν ακριβά...

Ας θυμηθούμε πώς ήταν τα πράγματα στο ξεκίνημα του 21^{ου} αιώνα. Η Ευρώπη προετοιμαζόταν, ομολογουμένως με διάθεση ελαφρώς χαζοχαρούμενη, για το νέο, κοινό νόμισμα, για τη μεγαλύτερη και πλέον φιλόδοξη διεύρυνση με την ένταξη κυρίως των χωρών εκείνων που είχαν επανακτήσει την ανεξαρτησία τους μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας, καθώς και για την αναβάθμιση των ιδρυτικών συνθηκών σε ένα ευρωπαϊκό σύνταγμα. Μια ειρηνική επανάσταση, με άλλα λόγια, βασισμένη σε τρία εξαιρετικά φιλόδοξα εγχειρήματα.

Μάθαμε πολλά στην πορεία και την προσπάθεια υλοποίησης των στόχων – όχι πάντοτε ευχάριστα¹. Για πολλούς, περιλαμβανομένης της πλειοψηφίας των περί τα ευρωπαϊκά ασχολούμενων κατ' επάγγελμα, η εμπειρία των τελευταίων χρόνων μοιάζει με μια ανώμαλη προσγείωση στην σκληρή πραγματικότητα που συνθέτουν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, οι παγκόσμιες αγορές και η γεωπολιτική δυναμική.

Μάθαμε, για παράδειγμα, ότι υπάρχει χάσμα αρκετά βαθύ ανάμεσα σε πολιτικές ηγεσίες και πολίτες σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Η επικύρωση της νέας ευρωπαϊκής συνθήκης, στις δύο διαδοχικές εκδοχές της, έγινε με μεγάλες πλειοψηφίες από τα εθνικά κοινοβούλια, ενώ τις περισσότερες φορές που τέθηκε υπό την έγκριση των πολιτών σε δημοψηφίσματα, οι πλειοψηφίες ήταν μικρές, οριακές και σε τρεις περιπτώσεις αρνητικές. Ότι και να πούμε για τις αδυναμίες ή τα προβλήματα που συνδέονται με τη διενέργεια δημοψηφισμάτων σε θέματα περίπλοκα που δεν προσφέρονται για μια απλή απάντηση με ένα ναι ή ένα όχι, δεν αρκεί ως ερμηνεία ούτε μπορεί να κρύψει μια γενικευμένη δυσαρέσκεια, ή τουλάχιστον αποστασιοποίηση, των Ευρωπαίων πολιτών, σε συνδυασμό με μπόλικη άγνοια, για τα ευρωπαϊκά δρώμενα.

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση, το πιο επαναστατικό πείραμα στο παγκόσμιο πολιτικό εργαστήριο που ξεκίνησε στα μισά του περασμένου αιώνα, δεν πείθει πλέον αρκετά, πόσω μάλλον να μπορεί να ενεργοποιήσει τους Ευρωπαίους πολίτες. Η συνομωσία των ευρωπαϊκών ελίτ, με καλές προθέσεις και εντυπωσιακά αποτελέσματα μέχρι σήμερα, πιθανόν να έχει φτάσει

στα όριά της και να χρειάζεται κάτι καινούριο να τη διαδεχθεί – μια μετάλλαξη ίσως, μια ποιοτική αναβάθμιση πιθανότατα.

Μάθαμε επίσης ότι ενώ η ένταξη νέων μελών ήταν επιβεβλημένη, αν όχι αναπόφευκτη, οι αλληπάλληλες διευρύνσεις της ΕΕ έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην εσωτερική συνοχή της Ένωσης. Είναι βεβαίως και θέμα αριθμών. Με 27 πρωθυπουργούς ή υπουργούς γύρω από το τραπέζι, χάνεται πλέον η αίσθηση του ανήκειν σε μια λιγότερο ή περισσότερο συνεκτική ομάδα. Τα ευρωπαϊκά συμβούλια μετατράπηκαν σε συναθροίσεις με πολυάριθμη συμμετοχή, ενώ οι εκπρόσωποι των ισχυρών (γιατί βεβαίως όλοι είμαστε ίσοι, αλλά μερικοί είναι λίγο πιο ίσοι από τους άλλους!) προτιμούν να προετοιμάζουν τις σημαντικές αποφάσεις σε διμερείς ή τουλάχιστον ολιγοπρόσωπες συναντήσεις μεταξύ τους.

Η εμπειρία διδάσκει επίσης ότι η ένταξη στην ΕΕ δεν είναι σαν τον Άγιο Παντελεήμονα που γιάτρευε όλες τις αρρώστιες. Ο λεγόμενος εξευρωπαϊσμός έχει τους δικούς του εγγενείς περιορισμούς. Η εισαγωγή κανόνων από τις Βρυξέλλες δεν λειτουργεί αυτόματα. Οι εσωτερικές αντιστάσεις είναι συχνά έντονες και αποτελεσματικές με το δικό τους, εθνικό τρόπο. Το ξέρουμε άλλωστε και εμείς καλά από την ελληνική εμπειρία.

Οι διαδοχικές διευρύνσεις της ΕΕ παρουσιάζονται συχνά ως η πιο πετυχημένη έκφανση της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής: η επέκταση της *Pax Europaeae* στη γεωγραφική περιφέρεια της ευρωπαϊκής ηπείρου. Με ένα σοβαρό τίμημα, θα πρόσθετα εγώ. Τι να πει όμως κανείς για το ρόλο της Ένωσης στη διεθνή πολιτική σκηνή; Φτηνή στα λόγια και ακριβή στις πράξεις. Πολλά συμβούλια, μακροσκελείς διακηρύξεις, αλλά μικρή επιρροή προς τα έξω και κακός συντονισμός εντός. Και εκεί που ελπίζαμε να αλλάξει κάτι ουσιαστικά με τη δημιουργία της θέσης του/της Υπατου Εκπροσώπου με τη νέα συνθήκη της Λισαβώνας, ήρθε τελικά η Βαρώνη Άστον και ψάχνουμε από τότε να δούμε το ρόλο της ενωμένης Ευρώπης στα διεθνή δρώμενα με το κυάλι, αλλά δυστυχώς δεν φαίνεται. Να μιλήσουμε για το Ιράκ πριν λίγα χρόνια, ή πιο πρόσφατα για την Παλαιστίνη; Η Ρωσία, η Κίνα και πολλές άλλες χώρες προτιμούν να συνομιλούν με τις πρωτεύουσες των μεγάλων χωρών και όχι με τις Βρυξέλλες. Όσο για τους Αμερικανούς, στην εποχή Ομπάμα τουλάχιστον, προσπαθούν να τηρούν τα προσχήματα, αλλά με δυσκολία ομολογουμένως και χωρίς να το πολυπιστεύουν.

Για όσους στη χώρα μας μιλούν επιτιμητικά για την ανύπαρκτη κοινή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική, υπονοώντας ότι θα θέλαν κάτι καλύτερο, προτείνω να τους απευθύνουμε μια απλή ερώτηση. Θα ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν πλειοψηφικές αποφάσεις στην ΕΕ σε θέματα εξωτερικής πολιτικής που μας αφορούν άμεσα, όπως για παράδειγμα το όνομα της ακατανόμαστης χώρας στα βόρεια σύνορά μας; Αν όχι εμείς, τότε γιατί οι άλλοι; Η πρόοδος στο χώρο της κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, πέρα παό τα θέματα εξωτερικού εμπορίου, συνεχίζει να γίνεται με το ρυθμό της χελώνας.

... τα οικονομικά μαθήματα κοστίζουν περισσότερο

Μετά, ήρθε η σειρά των αγορών να αμφισβητήσουν τις ευρωπαϊκές πολιτικές αποφάσεις. Η οικονομική και νομισματική ένωση (ΟΝΕ) αποτελεί αδιαμφισβήτητο το σημαντικότερο επίτευγμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, εφόσον το νόμισμα είναι βασικό συστατικό στοιχείο της εθνικής κυριαρχίας. Και στην περίπτωση της ΟΝΕ, μιλάμε για σημαντική

μεταφορά αρμοδιοτήτων στο υπερεθνικό επίπεδο και τη δημιουργία νέων θεσμών, όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ). Δεν πρόκειται για απλό, διακρατικό συντονισμό.

Όλοι ξέραμε – τουλάχιστον, όσοι στοιχειωδώς καταλάβαιναν περί τίνος πρόκειται – ότι η αρχιτεκτονική του Μάαστριχτ ήταν προβληματική. Δεν υπήρχε ισορροπία μεταξύ του νομισματικού και του οικονομικού σκέλους, ενώ η πολιτική βάση στην οποία ακουμπούσε το οικοδόμημα της ΟΝΕ δεν ήταν διόλου στέρεη. Ξέραμε επίσης ότι το οικοδόμημα αυτό ήταν προϊόν συμβιβασμού. Αλλά, μέχρις εκεί έφτανε το πολιτικά εφικτό τότε. Πριν από χρόνια, έγραφα ότι το οικοδόμημα της ΟΝΕ ήταν μεταμοντέρνας έμπνευσης αρνούμενο τους νόμους της βαρύτηταςⁱⁱ. Με την κρίση που ξέσπασε τους πρώτους μήνες του 2010, οι νόμοι της βαρύτητας άρχισαν να παίρνουν την εκδίκησή τους. Κάποια στιγμή θα γινόταν και αυτό. Τώρα απομένει να μάθουμε αν η Ευρώπη μπορεί και θέλει να στηρίξει το οικοδόμημα για να μην πέσει, γνωρίζοντας ότι αν δεν μπορέσει, ή δεν θελήσει, το κόστος της κατάρρευσης θα είναι τεράστιο για όλους. Το διακύβευμα είναι όντως πολύ μεγάλο και δεν περιορίζεται στην επιβίωση ή όχι του ευρώ. Αφορά την ευρωπαϊκή ενοποίηση γενικότερα.

Αυτή η κρίση ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2007 σε ένα μάλλον σκοτεινό και σχετικά άγνωστο στους πολλούς κομμάτι του αμερικανικού χρηματοπιστωτικού συστήματος που διαχειρίζεται επισφαλή στεγαστικά δάνεια (subprime market)ⁱⁱⁱ. Η πρώτη αντίδραση των Ευρωπαίων ήταν ότι το πρόβλημα δεν τους αφορά. Αλλά η κρίση γρήγορα επεκτάθηκε σε ολόκληρο το χρηματοπιστωτικό σύστημα του Δυτικού κόσμου, που αποτελεί και τον πλέον διεθνοποιημένο κλάδο της παγκόσμιας οικονομίας. Επηρεάζει μόνον εμμέσως τις ανερχόμενες οικονομικές δυνάμεις του πλανήτη: Κίνα, Ινδία ή Βραζιλία.

Πολύ σύντομα, η κρίση πέρασε και στη λεγόμενη πραγματική οικονομία, οδηγώντας τις περισσότερες χώρες της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης σε αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης του ΑΕΠ το 2008 και 2009, καθώς και σημαντική αύξηση της ανεργίας. Τα νούμερα άρχιζαν να θυμίζουν με απειλητικό τρόπο τη μαύρη δεκαετία του 1930 – και οι πιο παλιοί ανατρίχιασαν.

Ήταν το σπάσιμο της μεγαλύτερης χρηματοπιστωτικής φούσκας εδώ και πολλές δεκαετίες, προϊόν αυτή μιας μακράς περιόδου υπερκατανάλωσης και υπερδανεισμού στις προηγμένες χώρες του Δυτικού κόσμου, σε συνδυασμό με την αδυναμία ρυθμιστικού πλαισίου που είχε μετατρέψει τις χρηματοπιστωτικές αγορές σε καζίνο, καθώς και τις μεγάλες οικονομικές ανισορροπίες κυρίως μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας (οι φτωχοί Κινέζοι αποταμιεύουν και εξάγουν, οι πλούσιοι Αμερικανοί καταναλώνουν και εισάγουν).

Στην προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κρίσης και με οδηγό την εμπειρία της δεκαετίας του 1930, οι κυβερνήσεις σε Ευρώπη και Αμερική αύξησαν το δικό τους δανεισμό προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για την επόμενη φάση της κρίσης, που ήταν η κρίση δημόσιου χρέους. Τότε, μετατράπηκε και σε κρίση ευρωπαϊκή (και κρίση του ευρώ), με τη δική μας χώρα να παίζει το ρόλο του καταλύτη.

Γιατί; Για τον απλό λόγο ότι όταν οι περιβόητες αγορές άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι ο κρατικός δανεισμός αυξάνει επικίνδυνα και μπαίνουμε στη νέα φάση της κρίσης, η Ελλάδα εμφανίστηκε με το χειρότερο συνδυασμό τριών ελλειμμάτων: έλλειμμα δημοσιονομικό

τεράστιο το 2009, που ερχόταν να προστεθεί σε ένα ήδη πολύ μεγάλο χρέος, αντίστοιχα μεγάλο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας που μετριέται ως έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, καθώς και έλλειμμα αξιοπιστίας όταν όλοι έμαθαν (μερικοί το υποψιάζονταν από πριν) ότι οι δικές μας κυβερνήσεις και στατιστικές αρχές είχαν μια ιδιαίτερα χαλαρή σχέση με τους αριθμούς και την πραγματικότητα – πολύ περισσότερο τουλάχιστον από άλλους, αποτέλεσμα και αυτό της λειτουργίας ενός κράτους, του ελληνικού, που θυμίζει περισσότερο χώρες του Τρίτου Κόσμου και λιγότερο της Ευρώπης. Με την κρίση, εμπέδωσαν οι ευρωπαίοι εταίροι μας αυτήν τη πολύ δυσάρεστη αλήθεια.

Εδώ και δύο χρόνια περίπου, οι χώρες της ευρωζώνης ζουν μια κρίση που συνεχώς διευρύνεται και βαθαίνει απειλώντας οικονομίες και κοινωνικά κεκτημένα, καθώς και την επιβίωση του κοινού νομίσματος. Σε αυτήν την κρίση, η Ελλάδα παραμένει ο πιο ευάλωτος κρίκος της ευρω-αλυσίδας. Μάθαμε και εδώ πολλά μαθήματα, οικονομικά και όχι μόνον. Τα πληρώσαμε – και συνεχίζουμε να τα πληρώνουμε – πολύ ακριβά, σε Ελλάδα και σε Ευρώπη.

Υπάρχει τέλος στην κρίση;

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η κρίση είναι ταυτόχρονα κρίση τραπεζική και κρίση δημόσιου χρέους, που αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Επειδή η κρίση ξεπερνάει τα εθνικά σύνορα, απαιτεί και ανάλογες λύσεις. Αλλά συνολικές, ευρωπαϊκές λύσεις στο πρόβλημα της ευρωζώνης καθίστανται στην πράξη εξαιρετικά δύσκολες για πολλούς και διάφορους λόγους.

Η οικονομική απόκλιση αυξάνει μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών (αλλιώς βιώνει μέχρι σήμερα την κρίση η Γερμανία, αλλιώς η Ιρλανδία και αλλιώς η Ελλάδα), ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται ο λαϊκισμός (και ο εθνικισμός) στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Ο συνδυασμός των δύο είναι καταστροφικός. Υπάρχει προφανώς και το πολιτικό ευαίσθητο ερώτημα για το ποιος θα πληρώσει για την κρίση: ο Γερμανός ή ο Έλληνας φορολογούμενος, το ασφαλιστικό ταμείο των Ολλανδών σιδηροδρομικών, ο μέτοχος της γαλλικής τράπεζας, ο Ισπανός άνεργος; Οι διανεμητικές επιπτώσεις της κρίσης είναι μεγάλες και ξεπερνάνε τα εθνικά σύνορα. Το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα έχει τους δικούς του, πολύ αργούς ρυθμούς. Σε τέτοια ζητήματα δυσκολεύεται ακόμη περισσότερο – και μπλοκάρει. Δεν βοηθάνε και τα πρόσωπα που έτυχε να βρεθούν σε ηγετικές θέσεις σε αυτήν τη δύσκολη συγκυρία. Αλλά μήπως το έλλειμμα ηγεσίας αποτελεί και αυτό κομμάτι μιας κρίσης που δεν είναι μόνον οικονομική;

Η σχέση δημοκρατίας και αγορών (κυρίως των χρηματοπιστωτικών αγορών) υπήρξε πάντοτε μια σχέση δύσκολη και ενίοτε τεταμένη. Έγιναν οι δημοκρατίες πλέον έρμαιο ενός χρηματοπιστωτικού τέρατος το οποίο καθοδηγούν αδίστακτοι κερδοσκόποι; Σίγουρα, υπάρχει ένα τεράστιο θέμα ελέγχου και ρύθμισης αυτών των αγορών που στο όνομα μιας ακραίας νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας αφέθηκαν να αυτο-ρυθμίζονται και κατέληξαν σε μια τεράστια φούσκα που κινδυνεύει να παρασύρει, τώρα που έσπασε, ολόκληρη την οικονομία. Να θυμηθούμε ότι η ιδεολογία αυτή στηρίχθηκε με τη σειρά της σε οικονομικές θεωρίες που επικράτησαν για χρόνια στον ακαδημαϊκό κόσμο. Τώρα που έμαθαν και οι άλλοι πια καλά ότι οι θεωρίες περί αποτελεσματικών αγορών και ορθολογικών δρώντων δεν ήταν τίποτε άλλο από επικίνδυνες μαπαρούφες, χρειάζονται πλέον αποφάσεις πολιτικές

και ρυθμιστικοί έλεγχοι. Έλα όμως που οι αντιστάσεις είναι μεγάλες και τα συμφέροντα ισχυρά. Υπάρχουν βεβαίως και οι δυνάμεις της αδράνειας.

Σωστά όλα αυτά. Θα πρέπει όμως να δούμε και την άλλη πλευρά. Οι δημοκρατικές κυβερνήσεις είναι ευάλωτες στις πιέσεις των αγορών, γιατί χρειάζονται να δανειστούν πολλά χρήματα από αυτές. Η σχέση δανειστή και δανειζόμενου χρειάζεται δύο, όπως το τανγκό. Ο κρατικός δανεισμός αυξήθηκε σημαντικά πολύ πριν την κρίση: καταναλώναμε εις βάρος των επόμενων γενεών. Σας θυμίζει κάτι από τα δικά μας; Σε αυτό το σκορ, εμείς βγήκαμε πρωταθλητές!

Να προσθέσουμε επίσης ότι στις περιβόητες αγορές και τα χρηματιστήρια, που κάθε παλαιάς κοπής αριστερός αισθάνεται ηθική υποχρέωση να κατακεραυνώνει τουλάχιστον τρεις φορές την ημέρα, συμμετέχουν όχι μόνον αιμοδιψείς κερδοσκόποι, τα περιβόητα hedge funds, ή ό,τι άλλο κακό, αλλά και εκατομμύρια απλοί αποταμιευτές και τα ασφαλιστικά ταμεία που θα πληρώσουν, αν τελικά μπορέσουν να πληρώσουν, αύριο τις δικές μας συντάξεις. Παραδέχομαι όμως ότι τέτοια επιχειρήματα και επισημάνσεις δεν προσφέρονται για απλοϊκά συνθήματα προς χρήσιν δημαγωγών και παλαιοημερολογιτών της πολιτικής ζωής.

Δεν είναι ακόμη ορατό το τέλος της κρίσης. Σε στιγμές απαισιοδοξίας (ή μήπως νηφαλιότητας;), φοβάμαι ότι ίσως τα χειρότερα είναι μπροστά μας. Η κρίση του ευρώ έχει συστημικό χαρακτήρα. Και είναι πλέον μια κρίση εμπιστοσύνης που αφορά το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα, καθώς και τη φερεγγυότητα των χωρών που συμμετέχουν σε αυτό. Ολοένα και περισσότεροι πιστεύουν ότι για να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μια τέτοια κρίση, χρειάζονται όπλα ισχυρά στο οπλοστάσιο κρατών και ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων. Χρειάζεται και η δεδηλωμένη βούληση να τα χρησιμοποιήσεις.

Σε αυτά τα όπλα περιλαμβάνονται σίγουρα η έκδοση ευρώ-ομολόγων και η εκτύπωση χρήματος από την ΕΚΤ. Πολλοί Γερμανοί, καθώς και άλλοι Ευρωπαίοι που θα πρέπει να εγγραθούν τέτοιες πρωτοβουλίες, βγάζουν σπυριά στο άκουσμα και μόνον. Αυτοί μιλάνε για δημοσιονομική πειθαρχία και διαρθρωτικές αλλαγές, ώστε να εκλείψουν στο μέλλον τα αίτια μιας επόμενης κρίσης δανεισμού. Μόνον που στην πορεία μπορεί να έχουν πεθάνει πολλοί από ασφυξία λόγω παρατεταμένης ύφεσης στην οικονομία. Ο ευρωπαϊκός συμβιβασμός, αν τελικά υπάρξει και αποδειχθεί επαρκής για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, θα αποτελεί πιθανότατα ένα σύνθετο πακέτο που θα περιλαμβάνει όλα αυτά τα στοιχεία. Δεν είμαστε μακριά. Αρκεί να ζήσουμε μέχρι τότε – και να συνεχίσει η Ελλάδα να αποτελεί μέρος της ευρωπαϊκής λύσης. Γιατί αν βρεθεί απέξω, θα ζήσουμε εθνική καταστροφή.

Ποια Ευρώπη;

Πολλοί πιστεύουν ότι η λύση στο πρόβλημα του ευρώ προϋποθέτει περισσότερη Ευρώπη: η κρίση ως καταλύτης αλλαγών και μιας περισσότερο ενσπονημένης Ευρώπης. Συνέβη και παλιά. Γιατί όχι και σήμερα, που χρειάζεται πιο πολύ ίσως από ποτέ.

Δημοσιονομική ένωση, ευρώ-ομόλογα και νέα αναθεώρηση των συνθηκών: αυτά είναι μερικά από τα πιο σημαντικά θέματα σήμερα στο τραπέζι των ευρωπαϊκών

διαπραγματεύσεων. Και οδηγούν σε μια πιο ενωμένη Ευρώπη, από οικονομική και πολιτική άποψη. Είναι αλήθεια βεβαίως ότι πολλή όρεξη δεν υπάρχει για περισσότερη Ευρώπη. Τα υπόγεια, εθνικιστικά ρεύματα φουσκώνουν παντού. Ευτυχώς, οι πολιτικές ηγεσίες, αρκετές τουλάχιστον, ανθίστανται και προχωρούν, έστω καθυστερημένα και με μισή καρδιά, στη λήψη μέτρων που ενδυναμώνουν την ευρωπαϊκή διάσταση. Θα αντέξουν όμως μέχρι το τέλος;

Η Γερμανία έχει πλέον την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία. Κρατάει και τη Γαλλία δίπλα της, εν μέρει για να τηρούνται τα προσχήματα. Η Βρετανία ίσως βρίσκεται ήδη στο δρόμο προς την έξοδο: τα σημάδια γίνονται πιο εμφανή συν τω χρόνω. Στη διάρκεια της κρίσης, ενισχύθηκε το διακρατικό στοιχείο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είναι ο μεγάλος χαμένος. Οι χώρες μικρού και μεσαίου μεγέθους, όπως η Ελλάδα, δεν αισθάνονται διόλου άνετα σε διακρατικά σχήματα στα οποία αναπόφευκτα υπερισχύουν οι μεγάλοι και ισχυροί. Στη συγκεκριμένη συγκυρία – και δεδομένης της εξάρτησής μας από τους δανειστές αλλά και της χαμένης αξιοπιστίας μας – αυτά έγιναν πλέον φιλά γράμματα. Έχει πέσει δυστυχώς πολύ χαμηλά η χώρα. Άλλες χώρες διαθέτουν ισχυρότερες αντιστάσεις. Μια Ευρώπη που θα κυβερνάται από μια ή δύο μεγάλες χώρες, με αποδυναμωμένα τα κοινά θεσμικά όργανα, δεν αποτελεί βιώσιμο σχήμα μεσο(μακρο)πρόθεσμα.

Αλλάζει σίγουρα μορφή η Ευρώπη, λόγω της κρίσης και όχι μόνον. Αποτελεί όμως υπεραπλούστευση να μιλάμε μόνον για περισσότερη ή λιγότερη Ευρώπη. Πριν χρόνια, έθετα το ερώτημα *Ποια Ευρώπη;*^{iv} Πιστεύω ότι σήμερα το ερώτημα αυτό έγινε ακόμη πιο επίκαιρο. Ζούμε πιθανόν το τέλος μιας εποχής, μιας εποχής στην οποία το άνοιγμα και η απο-ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών λειτούργησε ως πολιορκητικός κριός για την απελευθέρωση των οικονομικών συναλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο. Η πλέον πρόσφατη εκδοχή της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίστηκε από υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης και ταχύτατη μετατόπιση του παραγωγικού δυναμικού και της οικονομικής ισχύος από τη Δύση προς την Ανατολή. Το κέντρο βάρους του πλανήτη μετατοπίζεται προς την Ασία. Επιστρέφει έτσι ο κόσμος στις παλιές πλανητικές ισορροπίες που ίσχυαν πριν δύο αιώνες περίπου. Σε διάστημα μικρότερο των τριών δεκαετιών, μερικές εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι ενσωματώθηκαν στο παγκόσμιο (καπιταλιστικό) σύστημα, αφήνοντας πίσω τους συνθήκες αυτάρκειας και εξαιρετικά επισφαλούς επιβίωσης.

Ήταν μια εποχή σημαντικών τεχνολογικών επαναστάσεων και ταχύτατων αλλαγών. Ο χρόνος συντμήθηκε εντυπωσιακά. Ήταν όμως και η εποχή που οι οικονομικές ανισότητες διευρύνθηκαν στο εσωτερικό πολλών ανεπτυγμένων χωρών, ιδιαίτερα σε εκείνες όπου ο χρηματοπιστωτικός κλάδος της οικονομίας υπήρξε κυρίαρχος, όπως στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ήταν επίσης μια εποχή με δύο πολύ σημαντικές παράπλευρες απώλειες που προκλήθηκαν από μια αλόγιστη επιδίωξη κέρδους και υλικών αγαθών. Η χρηματοπιστωτική φούσκα και η κλιματική αλλαγή χρεώνονται στην εποχή αυτή.

Αν αποδειχθεί ότι ζούμε όντως το τέλος μιας εποχής, δεν είναι διόλου ξεκάθαρο τι θα επακολουθήσει. Το νέο δεν έχει ακόμη προλάβει να γεννηθεί. Και μπορεί να είναι πολύ άσχημο – ας μην έχουμε αυταπάτες. Τα μεγάλα κεκτημένα της Ευρώπης, ειρήνη, δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, κοινωνικό κράτος και ανοικτά σύνορα, απειλούνται όσο η οικονομική κρίση βαθαίνει και το τέρας του λαϊκισμού γιγαντώνεται σε πολλά μέρη

της γηραιάς ηπείρου. Το ευρωπαϊκό οικοδόμημα δεν έχει πολύ στέρεα θεμέλια – δεν πρέπει να το ξεχνάμε.

Εναπόκειται λοιπόν στις πολιτικές δυνάμεις που αντιλαμβάνονται την αξία των ευρωπαϊκών κεκτημένων να δώσουν τη μάχη για τη διατήρηση και προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα. Η κρίση δεν είναι μόνον απειλή. Είναι και μια μεγάλη ευκαιρία για αλλαγή. Να σκεφτούμε ξανά το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, οριοθετώντας σύνορα και κανόνες για τις χρηματοπιστωτικές αγορές, με πολιτικές φιλικές προς το περιβάλλον, με έμφαση στην κοινωνική συνοχή και την ποιοτική ανάπτυξη. Να διαπραγματευτούμε εκ νέου το κοινωνικό συμβόλαιο, δίνοντας προτεραιότητα στις νεότερες γενιές και τους οικονομικά αδύναμους. Να αναζητήσουμε νέους τρόπους συνδιαχείρισης της ευρωπαϊκής (και παγκόσμιας) αλληλεξάρτησης, υπερασπιζόμενοι κοινά συμφέροντα και αξίες σε έναν κόσμο όπου το μέγεθος μετράει.

Όλα αυτά προϋποθέτουν πολιτικές επιλογές σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Όμως, οι επιλογές αυτές δεν συνεπάγονται σε όλες τις περιπτώσεις περισσότερη Ευρώπη. Στην οικονομική διακυβέρνηση της ευρωζώνης, σίγουρα ναί. Όχι όμως και σε πολλούς άλλους τομείς, όπου ο ζήλος των ευρωκρατών για ενοποίηση λειτουργεί συχνά ως μπούμερανγκ, ευαισθητοποιώντας τα ανακλαστικά όσων (και είναι πολλοί) δεν θέλουν να μετατραπούν σε επαρχία της οποίας τις τύχες διαφεντεύουν οι Βρυξέλλες – ακόμη περισσότερο όσο το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα παραμένει γραφειοκρατικό και λιγότερο δημοκρατικό.

Πολιτικές επιλογές σημαίνουν πολιτικοποίηση. Το ευρωπαϊκό σύστημα λήψης αποφάσεων χρειάζεται περισσότερο πολιτικό οξυγόνο για να αναπνεύσει. Αλλιώς, κινδυνεύει να πεθάνει από ασφυξία ή και βαρεμάρα. Ένα από τα λίγα θετικά στοιχεία της κρίσης που περνάμε είναι ο ζωντανός δημόσιος διάλογος που αναπτύσσεται στην Ευρώπη σχετικά με τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης. Σε ένα δημοκρατικό διάλογο, οι απόψεις προφανώς δίστανται. Το ενδιαφέρον και εξαιρετικά ενθαρρυντικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι δεν αντιπαρατίθενται πάντα οι Γερμανοί με τους Έλληνες, οι Γάλλοι με τους Φινλανδούς. Οι αντιπαραθέσεις έχουν πολύ συχνά ιδεολογική και όχι εθνική διάσταση. Παρακολουθήστε, για παράδειγμα, την έντονη συζήτηση που γίνεται στη Γερμανία. Η Ευρώπη ως δημόσιος χώρος, κατά Χάμπερμας, αποκτά τη δική της υπόσταση; Βεβαίως, από όλα έχει ο ευρωπαϊκός μπαξές: ποιοτικό διάλογο, ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, τεκμηριωμένες προτάσεις, μαζί με γερές δόσεις λαϊκισμού που εκφράζεται στις διάφορες εθνικές παραλλαγές, από την *Bild Zeitung* μέχρι την *Αυριανή*.

Είναι πολύ επικίνδυνο το σταυροδρόμι στο οποίο βρίσκεται σήμερα η Ευρώπη – πόσω μάλλον η Ελλάδα. Σε πρόσφατο βιβλίο, αισθάνθηκα την ανάγκη να αναζητήσω ένα σύγχρονο Δελφικό χρησμό για να με βοηθήσει να δω το μέλλον^v. Αλλά, όπως και στην αρχαία Ελλάδα, οι χρησμοί προσφέρονται για διαφορετικές ερμηνείες, οι οποίες συχνά βασίζονται σε διαφορετικές πολιτικές επιλογές. Ακολουθεί η πολιτική συστράτευση σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Από όλους εμάς εξαρτάται ποιο δρόμο θα διαλέξει η Ευρώπη και η Ελλάδα.

ⁱ Βλέπε επίσης Loukas Tsoukalis (2011), 'The JCMS Annual Lecture: The Shattering of Illusions and What Next?', *Journal of Common Market Studies, Annual Review, Vol. 49*.

ⁱⁱ Λουκάς Τσούκαλης (2004), *Ποια Ευρώπη;* (Αθήνα, Ποταμός).

ⁱⁱⁱ Για μια συνολική προσέγγιση της κρίσης και των ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνεπειών, βλέπε Anton Hemerijck, Ben Knapen, Ellen Van Doorne, επιμέλεια, (2010), *Μετά το Σεισμό: Οικονομική Κρίση και Θεσμική Επιλογή* (Αθήνα, Παπαζήσης). Επίσης Νικόλαος Καραμούζης, Γκίκας Χαρδούβελης, επιμέλεια, (2011), *Από τη Διεθνή Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας* (Αθήνα, Λιβάνης). Για μια εξαιρετικά καλογραμμένη ανάλυση της κρίσης, προσιτή και σε μη ειδικούς, βλέπε Jean Pisani-Ferry (2011), *Le réveil des démons : La crise de l'euro et comment nous en sortir* (Fayard).

^{iv} Βλέπε παραπάνω.

^v Loukas Tsoukalis (2011), 'The Delphic Oracle on Europe'. Στο *The Delphic Oracle on Europe: Is There a Future for the European Union?*, επιμέλεια Loukas Tsoukalis, Janis A. Emmanouilidis (Oxford, Oxford University Press).